

УДК 159.922.767

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.2.23>

В. М. Мицько

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри професійної освіти та інноваційних технологій
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Ю. Р. Сидорик

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри професійної освіти та інноваційних технологій
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Н. М. Козутяк

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ТРИВОЖНІСТЬ ЯК НАСЛІДОК МАТЕРИНСЬКОЇ ДЕПРИВАЦІЇ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкривається зміст та сутність феномену материнської депривації, аналізуються різні погляди на причини та наслідки феномену материнської депривації. У процесі аналізу автори ставлять під сумнів загальноприйнятий зміст цього феномену і наголошують на необхідності емпіричної верифікації та пошуку дослідницьких критеріїв для його підтвердження. Наявність самого факту материнської депривації ще не є запорукою неодмінних особистісних негараздів чи можливих психічних порушень, девіацій конкретної дитини. Сьогодні немає конкретних емпірично підтверджених даних деструктивного \ конструктивного \ амбівалентного впливу материнської депривації на процеси дорослішання, когнітивного, емоційного, особистісного розвитку, які б не підтверджували чи спростовували певну теоретичну позицію, а чітко вказували на наявність / відсутність такого зв'язку. Основним методом вивчення материнської депривації вважається спостереження за дітьми з підозрою на деструктивний характер впливу цього феномену та контроль за їхнім повноцінним психічним розвитком. Також широко використовуються методики діагностики окремих ознак девіацій: агресивності, тривожності, рівень самооцінки, акцентуації характеру та інші. Проте виявлення таких критеріїв прямо не вказує на материнську депривацію як їхню причину, оскільки діти, що перебувають поза таким впливом, також демонструють ознаки тривожності, агресивності, причиною яких є часто інші чинники, як вікові, так і ситуативні. У зв'язку з цим було здійснено дослідження показників рівня тривожності у депривованих дітей, результати якого спростовують переважання тривожних станів у дітей з материнською депривацією; тривожність не може вважатися емпіричним критерієм і наслідком материнської депривації, а сам феномен потребує подальшого емпіричного вивчення та теоретичного доопрацювання. Материнську депривацію слід розглядати як соціально-психологічну умову, певний чинник, що може впливати на психічний розвиток дитини залежно від віку, соціальної ситуації розвитку, видів провідної діяльності, актуальних криз розвитку, сенситивних періодів розвитку, механізмів психічного розвитку, рівнів психічного (розумового) розвитку, етапів соціалізації особистості, сформованості елементів Я-концепції та інших вікових критеріїв, закономірностей, процесів.

Ключові слова: материнська депривація, деприваційний синдром, тривожність, переживання, девіації, самооцінка.

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці поняття «депривації» (deprivation) використовується для пояснення широкого кола феноменів і психічних явищ, пов'язаних з відсутністю можливості задоволення індивідом власних потреб. При цьому більшість дослідників наголошують, що цей феномен слід розуміти як психологічний, пов'язаний з різними формами психологічної депривації, а не як обмеження фізичного задоволення потреб людини.

У зв'язку із великою кількістю видів деприваційних процесів і станів усі намагання дослідни-

ків дати об'єднану характеристику базовому поняттю депривації наразі не були успішними. Так, відомі чеські дослідники, автори теорії депривації Й. Лангмейер і З. Матейчек, під депривацією розуміють динамічний психічний стан, що виникає в життєвих ситуаціях, де суб'єкт позбавлений можливостей для задоволення основних життєвих потреб в достатній мірі і протягом тривалого часу [1, с. 35–36]. Слідом за ними український вчений Я. Гошовський розглядає депривацію як обмеження або позбавлення можливостей задоволення життєво важливих потреб. Тобто це такий

психічний стан, який виникає внаслідок ускладнених екзистенційних обставин і ситуацій, через які людина позбувається реальної змоги (достатньою мірою та впродовж певного часу) задовольнити базову психічну нужденність [2, с. 86]. Можна було б навести ще ряд визначень депривації, проте всі вони ґрунтуються на поглядах Й. Лангмейера і З. Матейчека, у яких депривація розглядається як певний психічний стан занедбаності.

Розуміння депривації як психічного стану є, на нашу думку, не зовсім коректним. Психічний стан є проявом психічного, а не перебуванням у певних соціокультурних умовах, які здатні визначати і змінювати напрям розвитку чи особливості функціонування психіки. Депривація первинно виникає як життєва ситуація, що обмежує чи позбавляє людину можливостей задоволення потреб, і саме ця обставина спричиняє подальші соціально-психологічні і психічні утруднення людини. Тобто людина самостійно не продукує для себе, у своєму психічному, депривацію, як це відбувається із такими відомими психічними станами, як настрій, ейфорія, тривога, зосередженість, зібраність, сумніви, бадьорість, втома тощо.

Якщо депривація – це психічний стан, то вона б мала мати однакові психічні прояви у всіх індивідів за умови потрапляння в схожі екзистенційні ситуації, проте цього не трапляється, і реакції людей, їхня поведінка, шляхи розв'язання, способи компенсації чи нівелювання цих умов є різними. Таким чином, потрібно або змінювати уявлення про психічні стани, або ж припинити «обзивати» депривацію психічним станом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема материнської депривації тією чи іншою мірою розглядається у всіх сучасних концептуальних напрямках психологічної науки [3; 4; 5; 6; 7]. Аналіз поглядів зарубіжних та вітчизняних учених щодо психологічного змісту поняття «материнська деривація» розкриває багатоаспектність та неоднозначність цієї міждисциплінарної категорії залежно від застосованої дослідницької методології.

Незважаючи на тривалу історію філософського осмислення, наукових пошуків і досліджень у цій галузі, в науковій літературі не було досягнуто єдиного однозначного і несуперечливого погляду, а, відповідно, не сформульовано загального визначення поняття материнської депривації.

Усі сучасні дослідження докола проблеми материнської депривації так чи інакше ґрунтуються на теорії депривації Й. Лангмейера та З. Матейчека. Згідно з цією теорією депривація виникає внаслідок втрати чи обмеження задоволення життєво важливих потреб, основними з яких є: потреба в певній кількості, змінюваності, видах (модальності) стимулів, потреба в основних умовах для дієвого учіння, потреба в первинних соціальних стосунках (особливо з матір'ю), що

забезпечують можливість дієвої базової інтеграції особистості, потреба в суспільній самореалізації, що забезпечує можливість оволодіння різноманітними соціальними ролями і ціннісними цілями [1, с. 20].

Й. Лангмейер і З. Матейчек пропонують розглядати депривацію як деякий результат, наслідок тривалого впливу деприваційної ситуації, зі своїм специфічним *деприваційним синдромом*, характеристики якого визначаються конкретною нереалізованою потребою індивіда [1, с. 77]. На жаль, така методологічна позиція надто утруднює емпіричне вивчення депривації як психічного явища. По-перше, відсутність чітких і однозначних емпіричних критеріїв опису цього явища наперед порушуватиме логіку будь-якого дослідження; по-друге, навіть виокремивши критерії у конкретній деприваційній ситуації із однорідною статистичною вибіркою, ми ризикуємо щоразу помилятися в інтерпретації емпіричних даних.

Здійснюючи аналіз теоретичних підходів до проблеми материнської деривації, О.А. Сидоренко справедливо зазначає, що Й. Лангмейер і З. Матейчек послуговуються різними критеріями для означення різних видів депривації [7, с. 82], відповідно, результати, отримані в дослідженнях, не можуть бути достеменно верифіковані як той чи інший вид саме депривації. Навіть більше, категоріально-понятійний апарат цієї теорії, попри достатню теоретичну аргументованість, не може бути емпірично підтверджений, оскільки здебільшого пропоновані категорії описують певний результат, наслідок чи вказують на психічні відхилення (деприваційний синдром, деприваційна ситуація, депривована дитина тощо). Це дає підстави сумніватися в достовірності запропонованих авторами позицій.

Солідарні з О.А. Сидоренко і стосовно деприваційних чинників [7, с. 84], дія яких важко передбачлива і неоднозначна, особливо коли об'єктом дослідження є діти різного віку, в різних соціально-побутових умовах і коли неможливо визначити, який саме вид депривації має місце.

У зв'язку з цим вважаємо, що материнську депривацію слід розглядати як соціально-психологічну умову, певний чинник, що може впливати на психічний розвиток дитини залежно від віку, соціальної ситуації розвитку, видів провідної діяльності, актуальних криз розвитку, сенситивних періодів розвитку, механізмів психічного розвитку, рівнів психічного (розумового) розвитку, етапів соціалізації особистості, сформованості елементів Я-концепції та інших вікових критеріїв, закономірностей, процесів.

Незважаючи на велику кількість публікацій, концептуальних розробок, емпіричних даних стосовно проблем материнської депривації, основними методами діагностики залишається спостереження за

дітьми з підозрою на деструктивний характер впливу материнської депривації та контроль за їхнім повноцінним психічним розвитком. Також широко використовуються методики діагностики окремих ознак девіацій: агресивності, тривожності, рівень самооцінки, акцентуації характеру та інші. Проте виявлення таких критеріїв прямо не вказує на материнську депривацію як їхню причину, оскільки діти, що перебувають поза таким впливом, також демонструють ознаки тривожності, агресивності тощо, причиною яких є часто інші чинники, як вікові, так і ситуативні.

Таким чином, **метою статті** є пошук несуперечливих критеріїв чи загальних ознак деприваційної симптоматики, дослідивши які, можна було б підтвердити чи спростувати деструктивний вплив материнської депривації на розвиток дитини.

Виклад основного матеріалу. Наявність самого факту материнської депривації ще не є запорукою неодмінних особистісних негараздів чи можливих психічних порушень, девіацій конкретної дитини. На цей час немає конкретних емпірично підтверджених даних деструктивного \ конструктивного \ амбівалентного впливу материнської депривації на процеси дорослішання, когнітивного, емоційного, особистісного розвитку, які б не підтверджували чи спростовували певну теоретичну позицію, а чітко вказували на наявність \ відсутність такого зв'язку. Здебільшого із феноменом материнської депривації доводиться зустрічатися в інтерпретаціях отриманих емпіричним чином даних, коли факт материнської депривації є більш-менш логічним поясненням певних психічних негараздів, утруднень частини досліджуваної вибірки. Тобто материнська депривація частіше згадується як причина, зручне пояснення незручних емпіричних даних, проте рідко сама виступає предметом емпіричного вивчення.

Деструктивність материнської депривації для особистісного розвитку попри прогнозованість не є аксіомою. Недоведеним залишається факт неодмінних

психічних порушень, особистісних девіацій, різного характеру відставань чи затримок у розвитку особистості дитини. Вочевидь, наявність материнської депривації у приватній історії дитини мала б призводити до певної дисгармонії особистості чи психічного загальному, яка могла б бути відстежена емпірично, через ряд критеріїв, що вважаються показниками особистісних негараздів, незадоволеності.

Метою проведеного нами дослідження було виявлення взаємозв'язку між материнською депривацією та тривожністю у дітей молодшого шкільного віку.

Гіпотеза дослідження: високий рівень тривожності у молодших школярів є більш вираженим у середовищі дітей з ознаками материнської депривації; материнська депривація у молодшому шкільному віці спричиняє певний комплекс дисгармоній особистості, які можуть бути продіагностовані через високий рівень тривожності.

Відповідно до теоретико-методологічної позиції було обрано методику дослідження: Шкала явної тривожності CMAS (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale) в адаптації А.М. Прихожан [8, с. 60–64]. Дослідження проводилось на базі Івано-Франківської загальноосвітньої школи-інтернату № 1. Вибірка становила 33 особи дітей молодшого шкільного віку. Незалежною змінною був факт проживання дітей без материнської опіки.

Шкала явної тривожності CMAS (А. Кастанеда, Б.Р. Маккандлес, Д.С. Палермо) спрямована на виявлення тривожності як відносно стійкого утворення у дітей 8–12 років. Тривожність в цьому разі розуміється як стійке (тобто не пов'язане з певною ситуацією чи життєвими обставинами) хронічне переживання психічного і соматичного напруження, що часто виявляється у дратівливості, швидкій втомлюваності, нетерплячості, відчутті внутрішньої скутості, немотивованих нападах страху і переживання [Там же].

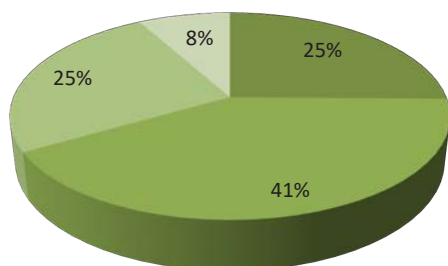
Узагальнення отриманих у процесі дослідження емпіричних даних дозволило сформулювати залежно від рівня тривожності чотири групи респондентів

До **першої групи**, що у відсотковому вимірі становила 25%, були віднесені досліджувані, які мають *адекватний рівень тривожності*, що є необхідним для адаптації та продуктивної діяльності. Це зазвичай спокійні, врівноважені діти, які задоволені тим, як складається їхнє життя.

До **другої групи** були віднесені респонденти із ситуативною тривожністю, що вказує на ймовірну буденність проблем, які доводиться розв'язувати цій групі дітей, їхня чисельність становить 41% досліджуваних. Це зазвичай діти, які мають схильність сприймати широкий ряд ситуацій як такі, що загрожують самоповазі, самооцінці чи жит-

Розподіл респондентів за рівнем тривожності за шкалою CMAS

- нормальний рівень
- дещо підвищена тривожність
- явно підвищена тривожність
- група ризику

тедіяльності. Для них також характерною є певна емоційна нестійкість, напруга, чутливість.

Третя група становила 25% досліджуваних та характеризувалася *стабільно вираженими показниками підвищеної тривожності*, що зазвичай має генералізований характер. Для таких дітей характерними є невпевненість у собі та у власних силах, низький рівень комунікативних навиків, проблеми у міжособистісних стосунках.

До **четвертої групи** були віднесені респонденти з *дуже високим рівнем тривожності*, який був виявлений у 8% досліджуваних. Це так звана група ризику – діти, яким важко адаптуватись і адекватно реагувати на зміни вимог, правил. Вони можуть перебувати ізольованими в колективі і часто використовують агресію як метод захисту. Варто також зазначити, що у респондентів четвертої групи, у суміжному дослідженні, було виявлено високий рівень ворожості за методикою діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки [9, с. 271–272].

Дані, представлені у діаграмі, вказують на те, що тільки у третини респондентів було виявлено тривожність, яка перевищує норму. А отже, тривожність не є базовим наслідком материнської депривації і не може вважатися критерієм її діагностики, попри значну кількість респондентів, у яких вона спостерігається. Водночас А.В. Микляєва і П.В. Румянцева, стверджують, що у молодшому шкільному віці тривожність є результатом фрустрації потреби надійності і захищеності з боку найближчого оточення [10, с. 111–112].

Оскільки найближчим оточенням для дитини є сім'я, то очевидно, що відсутність одного з членів, а саме матері, що залишається референтною особою, і пов'язане з цим зниження рекреаційного потенціалу сім'ї, може бути причиною тривожності. Тобто відсутність матері, а отже, і підтримки, захисту, емоційного контакту з її боку, спричиняє високий рівень тривожності.

Також можна припустити, що високий рівень тривожності у досліджуваних є наслідком формування неадекватної самооцінки. Самооцінка – одне із провідних новоутворень молодшого шкільного віку, проте її основи закладаються ще в ранньому дитинстві під впливом як пережитих дитиною успіхів і невдач, так і її взаємовідносин з рідними. Самооцінка формується під впливом зовнішньої інформації, яку дитина отримує про себе і через ставлення до себе. Саме тому, говорячи про себе, учень відтворює те, що чув про себе від інших, особливо від рідних і близьких йому людей.

Висновки і пропозиції. Враховуючи загальну емпіричну невизначеність феномену материнської депривації, вважаємо, що вивчення цього складного феномену повинно бути комплексним і включати в себе як соціально зумовлені чинники, що детермінують ставлення дітей до себе, так і психологічні,

які вказуватимуть на певний рівень психологічного неблагополуччя, особистісної дисгармонії, невідповідності віковим нормам розвитку. Розпочати нами дослідження щодо пошуку емпіричних критеріїв материнської депривації будуть продовжені у напрямку підтвердження чи спростування виокремлених іншими дослідниками критеріїв цього феномену, серед яких агресивність, загальна життєва дезадаптованість, порушення соціальної взаємодії, неспроможність будувати дружні, дбайливі стосунки, шкільна неуспішність, когнітивні порушення.

Література:

1. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага : Авиценом, 1984. 334 с.
2. Гошовський Я. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 85–95.
3. Мицько В.М. Психологічна феноменологія материнської депривації. Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки: Збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (15–16 листопада 2019 р., м. Одеса). Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2019. Ч. 1. С. 64–68.
4. Sydoryk Y., Kogutiak N. Social Network of the Ukrainian Teenagers Whose Parents Are Long Time Abroad. Editorial Board. 2014/11. P. 39–42.
5. Когутяк Н.М., Сидорик Ю.Р. Особливості взаємин у найближчому соціальному оточенні матерів дітей з розладами спектру аутизму. Матеріали наук.-прак. конф. «Людина з обмеженими можливостями: соціально-психологічний та культурний виміри». 2014. С. 94–102.
6. Веленчук О.І., Когутяк Н.М. Детермінанти особистісної віктимності учнів школи-інтернату в контексті проблеми «соціального сирітства». *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Педагогіка та психологія*. Чернівці: Книги – XXI. Випуск 498–499. С. 53–58
7. Сидоренко О.А. Соціально-психологічна характеристика феномена депривації. Теоретичні і прикладні проблеми психології : збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ, 2010. С. 81–85.
8. Диагностика эмоционально-нравственного развития / Сост. и ред. И. Б. Дерманова. СПб. : Речь, 2002. 171 с. (Практикум по психодиагностике).
9. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учебное пособие / под ред. Д.Я. Райгородского. Самара : БАХРАХ-М, 2001. 672 с.
10. Микляєва А.В., Румянцева П.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция. Санкт-петербург : Речь, 2006. 248 с.

Mytsko V. M., Sydoryk Yu. R., Kogutyak N. M. Anxiety as a consequence of maternal depression in younger children

The article reveals the content and essence of the phenomenon of maternal deprivation, analyzes different points of view regarding the causes and consequences of the phenomenon of maternal deprivation. In the process of analysis, the authors discuss the generally accepted content of this phenomenon and emphasize the need for empirical verification and the search for research criteria to confirm it. The presence of the very fact of maternal deprivation is not yet a pledge of indispensable personal troubles or possible mental disorders, deviations of a particular child. To date, there is no specific empirically validated evidence of the destructive \ constructive \ ambivalent effect of maternal deprivation on the processes of adulthood, cognitive, emotional, and personal development that would not confirm or refute a specific theoretical position, but clearly indicate such a presence. The main method of studying maternal deprivation is the observation of children with suspicion of the destructive nature of the impact of this phenomenon and control over their complete mental development. Techniques for the diagnosis of certain signs of deviance are also widely used: aggressiveness, anxiety, level of self-esteem, accentuation of character, etc. However, the identification of such criteria does not directly indicate maternal deprivation as their cause, since children outside such influence also show signs of anxiety, aggression, which are often caused by other factors, both age and situational. To this end, research has been conducted on indicators of anxiety levels in deprived children, the results of which disprove the predominance of anxiety in children with maternal deprivation; anxiety cannot be considered as an empirical criterion and a consequence of maternal deprivation, and the phenomenon itself needs further empirical study and theoretical refinement. Maternal deprivation should be considered as a socio-psychological condition, a certain factor that can affect a child's mental development, depending on age, social development situation, types of leading activities, current developmental crises, sensitive developmental periods, mechanisms of mental development, mental levels of development, stages of socialization of personality, the formation of elements of self-concept and other age criteria, patterns, processes.

Key words: *maternal deprivation, deprivation syndrome, anxiety, experiences, deviations, self-esteem.*